

**СВЕДЕНИЯ ЗА ЦЪРКОВНИ ВАКЪФИ ПРЕЗ ХVІІІ В.
В ОСМАНСКИ ДОКУМЕНТИ ОТ ФОНДА „ПИСКОПОС КАЛЕМИ“**

Красимира МУТАФОВА

Abstract: *The research is based on the yet unpublished Ottoman archive documents from the fund “Piskopos kalemi”, the earliest of which is from 1701 and the latest one is from 1777. In this rich archive fund of the Ottoman Archive in Istanbul at the General Directorate of State Archives in the Republic of Turkey are kept documents from the so called department **Piskopos mukataası kalemi** (“**The chancellery of the Bishop’s matters**”) part of the defterhane called **Piskopos halifesi kalemi in the 19th c.** It addresses the various issues concerning Christian churches and keeps all documents concerning the Orthodox clergy, the Christian churches and monasteries. The information contained in the Patriarchal pleas (arzuhal) selected for the purpose of the study, compiled by the Patriarchs of Constantinople Kalinik II, Gavriil III, Jeremiah III, Paisios II; the Serbian Patriarchs Moses and Ioannikios III and the Ohrid Archbishop-Patriarch Joasaph II, concerning the collection of church taxes and fees, provide an opportunity for a research and real interference in the discussed Ottoman studies about the so called church vakıfs. The comparative analysis of the available and newly translated sources from the fund “Piskopos kalemi” shows that the Christian vakıfs most often turn into church vakıfs.*

Key words: *Orthodox church, religion, Ottoman period, vakıfs, church vakıfs, Ottoman documents, Piskopos kalemi fund, arzuhal, berat, ferman*

JEL: N40, N43, N45

През последните десетилетия в османистичните изследвания все по-активно се налага темата за немюсюлманските вакъфи в рамките на Османската империя¹. Възможност за едно многоаспектно изследване и реална намеса в дискутираните въпроси, особено тези, отнасящи се до църковните вакъфи, предоставят османските архивни документи от фонда *Piskopos kalemi*². В този богат фонд на Истанбулския османски архив към Генералната дирекция на държавните архиви на Република Турция се съхраняват документите от т. нар. отделение *Пископос мукатаасъ калем* („Канцелария за епископските дела“) към дефтерхането, наречено *Пископос халифеси калем* през XIX в. В него се уреждат различните въпроси, отнасящи се до християнските църкви, съхраняват се всички документи относно православно духовенство, християнските храмове и манастири.

За целите на изследването са подбрани предимно патриаршески молби (*арзухали*), най-ранната от които е от 1701, а най-късната – от 1777 г., съставени от константинополските патриарси Калиник II, Гавриил III, Йеремя III, Паисий II; сръбските патриарси Моисей и Йоаникий III и охридския патриарх Йоасаф II, по повод събираните църковни данъци и такси³.

Сравнителното разглеждане на текстовете – най-вече молби за подновяване условията на берати във връзка със събираните църковни данъци и такси, ясно откроява постановките за дарителството, пряко свързани със статута на църква-

¹ Тези въпроси са принципно поставени в изследванията върху статуса на немюсюлманските поданици в ислямското право. Вж. напр. Fattal, A 1958, pp. 143–144. Безспорна заслуга за преосмисляне на редица принципни постановки относно немюсюлманските, по-конкретно църковните вакъфи, имат документалните открития на сръбския историк Ал. Фотич (Fotic, 1994, pp. 33–54; Fotic, 2000), последвани от редица изследвания върху немюсюлманското вакфиране (Kermeli, 1997; Kermeli, 2000, pp. 39–53 и др.). На немюсюлманските вакъфи обръща по-специално внимание и турският автор М. Кенаноглу в изследването си върху системата на милетите (Kenanoğlu, 2004, pp. 270–277). Някои от правните аспекти, отнасящи се до немюсюлманските вакъфи, са разисквани по-обстойно от О. Тодорова и Св. Иванова (Todorova, 2010, pp. 433–454 и пос. лит.; Ivanova, 2003, pp. 11–20 и сл.).

² Във фонда са систематизирани 4746 арх. единици с 4813 документа за времето от 1015 до 1207 (1606–1792) г. Разнородните като типове и канцеларски шрифтове документи от този фонд, за разлика от другите два, пряко свързани с функционирането на православно църква – *Kilise defteri* и *Cevdet Adliye* – не са така обстойно обработени и анотирани, а само датирани. Това може би е една от причините сравнително малка част от архивното богатство на този фонд да бъде оползотворена.

³ Документите са част от подготвените за печат преводи на 227 документа от фонда *Пископос калем* (Andreev, Kalitzin & Mutafova n.d.)

та под османска власт⁴. Според издадените фермани и берати, уреждащи статута на православните архиереи – патриарси, митрополити, епископи – църквата може да притежава имуществени фондове, получени чрез наследство, дарение и покупка, да ги управлява автономно и да ги ползва за нуждите на култа и клира. Признават се юридическите ѝ компетенции в определени сфери на персоналния статус, които тя разширява в областта на наследственото право (Todorova, O 1997, pp. 52-54). Имотите на църквите и манастирите са владяни, управлявани и стопанисвани от съответната институция под надзора на съответния митрополит (епископ). В най-ранния от коментираните тук документи – *арзухал* на православния патриарх в Истанбул Калиник⁵, с дата на гърба на документа 1112 (18.06.1700 – 7.06.1701) г.⁶, е ясно регламентирано: „Никой да няма претенции към лозята, градините, ливадите, нивите, къщите, дюкяните и овошките, дарени **от старо време** в полза на нашите църкви и манастири.“

Тук и в другите подбрани документи⁷ е използван изразът *kadimden....vakf olunan* (по-рядко *vakf olan*) с възможни вариантни значения на превода „който от старо време е вакфиран/ дарен/ завещан“. Трудността за избор на едно от тях при превода произтича най-вече от невъзможността точно да се разтълкува трафаретният израз „от старо време“. Той би могъл да обозначава неопределен период или да фиксира времето преди или след османското завоевание. Това, от своя страна, би могло да ни отведе към специфичните практики на дарения от този тип в християнската или в мюсюлманската традиция (посредством дарствени владетелски грамоти – хрисовули или респ. документи за учредяването на вакъфи – вакъфнамета). Тъй като и в двата случая става въпрос за дарения с благотворителна цел, може би е по-коректен изборът на значението **дарен**.

Важен момент от предисторията на политиката на османската държава към статута на тези земи, особено по отношение на манастирите, е т.нар. преоткупуване на манастирските земи при управлението на султан Селим II (1566–1574). Възщност става въпрос за предприетата данъчна регистрация през 1568/1569 г. по повод опитите да се предефинира, условно казано, юридическата регламентация на статута на манастирската собственост. В тази връзка е заповядано

⁴ Вж. представянето на отделните тези и спорни проблеми в: Mutafova, Kг 2013, pp. 35-40, 44-45; Вж. и: Pantazopoulos, N 1967, pp. 13-22.

⁵ Патриарх Калиник II – за трети път на патриаршеския престол – април 1694 – 8 август 1702 г.

⁶ BOA – İstanbul, D. PSK. 2/8 (Оттук нататък D. PSK...).

⁷ D. PSK. 2/29; D. PSK. 3/45, л. 2; D. PSK. 3/28; D. PSK. 8/52; D. PSK. 7/114; D. PSK. 7/90; D. PSK. 7/91; D. PSK. 8/34; D. PSK. 8/116; BOA, D. PSK. 9/11; BOA, D. PSK. 12/143, D. PSK. 16/124.

всички църкви и манастири, които нямат тапии за своите имоти, да се снабдят с такива. В летописната традиция и фолклор на южните славяни, този акт е засвидетелстван като „продажба“ на църкви и манастири – може би защото някои помалки и икономически по-слаби манастири не са могли да „изкупят“ имотите си и са се разорили (Todorova 1997, p. 88 и следва). Изясняването на създалата се ситуация дължим най-вече на публикувания от Ал. Фотич султански ферман от 1569 г. (Fotic, 1994, pp. 38-40), отнасящ се за санджака Аладжа Хисар (Крушевац), на който се позовават и авторите на последвалите изследвания. В основата на тази „акция“ е един от най-известните османски шейхюлислами – Мехмед Ебуссууд Ефенди⁸, чиито две фетви са дословно изложени във въпросния ферман. Именно по негова препоръка е предприетият през 1568 г. опит да се преразгледат постановките относно привилегирания статут, който още в хода на османското завоевание редица манастири успяват да издействат за земите си. В получените за целта султански фермани и хюджети, всички тези техни земи са определяни най-общо като вакъфи и практически са владяни без тапия. Подобни „монашески вакъфи“ обаче в повечето случаи са разположени върху мирийска, т.е. държавна земя, която не би следвало да се вакфира, и то в полза на църкви и манастири. Без да навлизам в детайлите на тази проблематика ще отбележа само, че съгласно ислямското право вакъфът, една от най-изследваните ислямски институции, най-общо е движимо или недвижимо приходоносно имущество, завещано от притежателя му за религиозни или благотворителни цели (Mutafchieva 1993, pp. 77-78, 86-126, 399-434). Учредяването на тази фондация се регламентира с писмен документ – „вакфнаме“ или „вакфийе“. В изпратената до Дивана фетва от шейхюлислама Ебуссууд ефенди се уточнява, че ако *ехл-и зимми* (немюсюлманското податно население в една ислямска държава) вакфира в полза на своите църкви владенията от тях ниви и ливади на държавна земя, както и мостове и чешми, тези вакъфи не са истински и трябва да им се изземат, дори ако кадиите са ги регистрирали в сиджилите и са им връчили вакфийета. Ако учредителите на вакъфите или техните наследници са живи, тези вакфийета могат да се вземат обратно, а ако те не са живи, вакфираните от тях имоти следва да бъдат дадени на бейтюлмала. При условие че вакфираните имоти не са за църквата, а за монаси и бедняци, за построяване на мостове или чешми, както се подчертава в другата фетва на Ебуссууд ефенди, когато кадиите ги регистрират

⁸ Счита се, че съставеният от него сборник „Марузат“ („Становища“) по-скоро би могъл да се класифицира като *канун*, отколкото като сборник с фетви. В подкрепа на това мнение Н. Gerber посочва конкретни сфери на приложението му и защитава тезата, че в някои от фетвите Ебуссууд прокарва иновации в областта на шерията, а не само стриктно следва предписанията му (Gerber 1994, pp. 88-91).

и издадат хюджет, те стават истински (Fotic, 1994, pp. 33-37, 45-47). Според този опит за компромисно решение от страна на шейхюлисляма, манастирските имоти могат да бъдат посветени единствено на лица (*vakf ehli*). Т.е. дарението би могло да бъде направено в полза на монасите на определен манастир, разглеждани като негов наследник.

В предприетите мерки по изкупуването на тези фиктивни, според коментираниите фетви вакъфи, манастирите, които са в състояние, са принудени да изкупят собствените си имоти, които са върху мирийска земя, чрез търгове. Така всъщност се извършва въпросното предефиниране на статута на манастирската собственост. Манастирите получават владение, което не могат да продават, а само да обработват, като плащат десетъци подобно на останалата рая, но за разлика от нея могат да плащат тези данъци целокупно като *макту*, т.е. отсек. Като краен резултат, именно след това „преоткупуване“ се утвърждава класическият статут на манастирската собственост. Не без основание М. Кил отбелязва, че с предприетата акция централната османска власт всъщност цели „да въведе ред в неконтролируемото увеличаване на имотите на манастирите, което те правят под крилото на старите привилегии, но за което не плащат нищо“ (Kiel, 2002, 120).

Типичен пример е манастирът „Св. Йоан Продром“ в околностите на гр. Серес, който получава специални правомощия и гаранции за неприкосновеност още в хода на османското завоевание. Историята на манастира е многократно разисквана в популярната и специализирана литература (Mutafova, Kt 1997), тъй като той е един от получените най-рано гаранции за неприкосновеност големи манастири на Балканите по време на османското завоевание (Beldiceanu-Steinherr, 1967, pp. 180-183). Още при султан Мурад I (1362–1389), както свидетелства запазеният ферман на султан Мехмед I (1413–1421) от 25 декември 1419 г., манастирът „Св. Йоан Продром“, известен още като „Маргарит“, и монасите получават гаранции за неприкосновеност, освобождаване от данъци и пр., препотвърдени и от следващите султани (Nedkov, 1972, pp. 14-16). Еквивалентът на тези гаранции е ясно изведен в *арзухала* на православния патриарх в Истанбул и членовете на Светия Синод от 1777 г.: „В султанския регистър е записано, че от времето на завладяването насам, за **предоставените във владение лозя, ливади и ниви, дарени от старо време**⁹ на влизания в патриаршията манастир „Маргарит“ в Сироз, вместо десетък се плаща фиксирана годишна сума от 1 800 акчета“¹⁰.

След извършеното „преоткупуване“ на монасите се издават худуднамета и вакфията, с които те доказват правата си върху владяните от тях имотите. Те

⁹ В текста е използван изразът *kadimden....vakf olub*.

¹⁰ D. PSK. 27/140.

самите нямат свободно държание върху имотите си, тъй като те принадлежат на манастира, за „да се издържат бедните“, задължителното условие, което прави учредените вакъфи валидни. След смъртта на даден монах, провинциалните чиновници не би следвало да имат претенции върху наследствата им. Така отделните църкви и манастири се превръщат и в субекти на наследствени и владелчески права. В бератите, респективно в патриаршеските молби за подновяването им от XVII и XVIII в., задължително се регламентират тези им права. В споменатата молба на патриарх Калиник например се уточнява, че: „Някои *зимми* според обичаите ни завещават 1/3 от имуществата си на нашите църкви, манастири, патриарха или митрополита, която част следва да се вземе от техните наследници.“¹¹ Този текст фигурира и в молбата на патриарх Гавриил¹² от 1703–1704 г.: „Когато *зимми* завещават 1/3 част от имуществото си на нашите църкви и манастири, на патриарха или на споменатия пълномощник, тази част да се вземе от наследниците на завещателя“¹³, както и в молбата на константинополския патриарх Йеремия III¹⁴ от 1722 г.¹⁵

В молба на патриарх Гавриил III от 1703–1704 г. освен това се отбелязва: „Съгласно старите обичаи, наследствата на починалите епископи, попове, монаси и калугерки принадлежат на патриарха. Когато те биват вземани, бейтюлма-лът, кассамите, хората им и забитите на вакъфи да не се противопоставят.“¹⁶ Същите постановки фигурират и в извлеченията от патриаршеските берати от 20-те години на XVIII в. – „Ако някой от общността на *зиммите* завещае нещо на патриарха, след смъртта му то да се вземе по законен начин от неговите наследници“; „Когато някой *зимми* завещае 1/3 част от имуществото си на църквата, патриарха или митрополитите, тя по законен начин да се вземе от наследниците му.“¹⁷ Очевидно е, че с тези неизменно вписвани в бератите и ферманите клаузи, църковните институции, добре запознати с шериатското право, категорично са си гарантирали придобиването на „законната третина“ при липса на други документи за вакфиране на наличната собственост на починалите.

Подобни регламентации са вписани и в бератите, респ. молбите на печките патриарси и на охридските патриарси-архиепископи. В молбата на печкия пат-

¹¹ D. PSK. 2/8.

¹² Гавриил III, константинополски патриарх от 29 август 1702 до 17 октомври 1707 г.

¹³ D. PSK. 3/28.

¹⁴ Йеремия III – за първи път константинополски патриарх от 23–25 март 1716 до 20 ноември 1726 г.

¹⁵ D. PSK. 7/114

¹⁶ D. PSK. 2/29.

¹⁷ D. PSK. 8/52.

риарх Моисей¹⁸ с дата на гърба на документа 1134 (22.10.1721 – 11.10.1722) г. изрично се посочва, че „Когато епископ, поп, монах или калугерка почине, било парите, било вещите и конете им, а също всичко, каквото има в църквите им, вземам аз или назначеният от мен пълномощник. Бейтюлмалът, кассамът, мютевелиите, войводите, субашиите и техните хора да не се намесват.“ Постановвява се съответно, че „Когато някои *зимми* завещаят 1/3 част от имота си на църкви, манастири, на мен, на митрополита или на епископа, тази част следва да се вземе от техните наследници.“¹⁹

Изложеното разкрива, че някои характерни моменти в администрирането на манастирите, на които обръща внимание и Св. Иванова (Ivanova, 2003, р. 18), и като цяло на църковните имоти, ги сближава с мюсюлманските вакъфи, което намира отражение и в изворите – османски и български, включително и в тук коментиранияте, в които се говори за християнски вакъфи. Според някои автори обаче употребата на термина вакъф е условна. Според други – съществуването на вакъфи е възможно по ханифитската правна традиция, стига да става въпрос за чешми, болници, бедни, които изрично би следвало да бъдат споменати като ползватели на вакъфа (Ivanova, 2003, р. 18; Todorova, 1997, р. 128). Тук подбраните документи, както и редица други публикувани берати и фермани, сочат, че османските органи употребяват термина вакъф за обозначаване на имотите на манастири и църкви включително и през XVIII в. В изследването си върху християнската и мюсюлманска благотворителност по българските земи в XVI–XVIII в. Св. Иванова отбелязва няколко подобни примера за вакфиране на имоти в Румелия. Според хюджет на кадията на Видин от 1758 г. например християнката Вита от махала Хаджи Нестор вакфира преди смъртта жилището си, което следва да се дава под наем и доходите от вакъфа да се получават от бедните християни от Йерусалим. Вакфие, съставено от кадъаскера на Румелия, визира войводата на Ефляк (Влашко), който със собствени средства построил баня в една от махалите на Йергьоги, подробно описана в документа, с който тя е вакфирана. Въпреки названието вакъфнаме в този и в други подобни документи за християнски вакъфи, които авторката коментира, отсъстват обаче специфичните елементи, легитимиращи вакъфа (Ivanova, 2003, pp. 18-19).

Пряко кореспондират с тук коментирания документален материал и въпроси относно църковните вакъфи, поставени в изследването на турския учен М. Кенаноğlu (Kenanoğlu, 2004, pp. 270-277). Авторът оспорва неправомерните твърдения, че „немюсюлманските вакъфи не притежават правни гаранции, че

¹⁸ Патриарх Моисей (6 октомври 1712 – преди 5 юли 1718 г.; 18 август 1718 –1724 г.).

¹⁹ D. PSK. 2/29.

при нужда немюсюлманите регистрират вакъфите си на дадено лице, че когато притежаващ вакъф немюсюлманин почине, без да остави наследник на вакъфа си, имуществото му става държавно и за да избегнат това, немюсюлманите записват своите вакъфи на името на хипотетични лица“ (Kenanoğlu, 2004, p. 270). Наличните източници сочат, че в османската практика не са прилагани ограничения при основаването на вакъфи от немюсюлмани или при възползването на немюсюлмани от вакъфи, основани от мюсюлмани, а в бератите, давани на патриарха и митрополитите, ясно е регламентирано, че немюсюлманите могат да основават вакъфи за своите църкви или в полза на бедните.

Положение, което, както става ясно от коментираните документи от фонда *Piskopos kalemi*, е общовалидно и през XVIII в. Показателен е фактът, че текстовете, пряко свързани с даренията, обозначени като вакъфи, и тези, отнасящи се за наследствата, се преповтарят в отделните си части в бератите и в съставените патриаршески молби по повод подновяването им или по повод събирането на църковните данъци в отделните епархии. В разискваните тук патриаршески молби се открояват незначителни различия, най-вече по отношение на строгостта на забраните за ненамеса и конкретизацията на дареното имущество. В *арзухала* на патриарх Калиник II например, с дата на гърба на документа 20 *zilхи джде* 1113 (18.05.1702) г., се постановява: „Никой да не посяга противно на закона и без документ към дарените от старо време²⁰ на църквите и манастирите лозя, градини, ниви, воденици и вещи.“²¹

Към неизменно упоменаваните **лозя, градини, ливади, ниви**, могат да бъдат дарени **къщи, дюкяни, овошки** или най-общо посочени вещи, както разкрива текстът на молбата на патриарх Гавриил III, с дата на гърба на документа 1115 (17.V.1703 – 5.V.1704) г., относно събиране на църковните данъци в Анхиа-ло, Айтос и други кази²²:

„В [ползването] на **лозията, градините, бостаните, ливадите, нивите, водениците, дюкяните и плодните дръвчета**, които са дарени²³ според нашите обичаи на църквите и манастирите ни, никой да не се намесва.“

По-специално внимание сред този, сравнително еднотипен изворов материал, заслужават извлеченията от патриаршеските берати, съдържащи договорни условия за тяхното издаване, съставени преди 14 февруари 1720 г.²⁴. Документът е отправен за изследването на правния статус на православните архие-

²⁰ В текста е използван изразът *kadimden...vakf olunan*.

²¹ D. PSK. 2/29.

²² D. PSK. 3/28.

²³ В оригинала *vakf olan*.

²⁴ D. PSK. 8/52.

реи и подведомственото им паство, доколкото в него са включени както правните регламентации в старите договори на константинополските православни патриарси, макар и без дата на съставянето им, така и условията на бератите, вписани във фермана от 19 май 1724 г. В сравнителен план с документите, съставени между 30-те и 80-те години на XVIII в., те дават възможност за пълноценно изследване на правомощията на православното духовенство, включително и във финансово-юридическо отношение, в продължение на повече от половин столетие. В тях се уточнява, че „съгласно берата, издаден на 4 *ребюлахър* 1132 (14.02.1720) г., към лозята, градините, нивите, ливадите, панаирите, аязмата, манастирите, водениците и прочие [приходоизточници], дарени²⁵ на църквата, да няма чужди претенции и намеси.“ Заедно с това обаче се отбелязва, че „Каквото и да са завещали починалите духовници на бедняците от църквите си, трябва пред шериятския съд да бъдат изслушани православни свидетели. Ако забележи, че епископи или други [духовници] по някакъв начин нарушават [християнските] правила, патриархът ги наказва и друг не трябва да се меси.“ Този казус е поставен доста императивно в молбата на патриарх Йереимия относно събиране на църковните данъци от казите Видин, Лом и Баня (с дата на гърба на документа 1134 (22.10.1721 – 11.10.1722) г.): „Никой да няма претенции към **лозята, градините, чифлиците, ливадите, нивите, аязмите, водениците и вещите**, дарени²⁶ от старо време на нашите църкви и манастири.“²⁷ Със същата настойчивост този въпрос е поставен в още две негови молби, съставени по повод събирането на църковните данъци от казите Созопол и Анхиало (преди 2 май 1722 г.) и във връзка със събирането на църковните данъци от Солун и района (преди 1135 /2.10.1722 – 30.09.1723 г.)²⁸. По идентичен начин се напомня за спазване на установените регламентации и в *арзухала* на православния патриарх в Истанбул Паисий II²⁹, съставен след 20.11.1726 г., по повод събирането на църковните данъци от Силистра, Бабадаг, Тулча и други кази³⁰.

Сравнителният анализ на коментиранияте патриаршески молби не разкрива каквито и да било различия в регламентациите на въпросните дарения (вакъфи) в Печката патриаршия и в Охридската архиепископия-патриаршия. Подобен

²⁵ В текста – *vakf olan*.

²⁶ В текста е използван изразът *vakf olan*.

²⁷ D. PSK. 7/114.

²⁸ BOA, D. PSK. 7/91, D. PSK. 8/34.

²⁹ Патриарх Паисий II оглавява Константинополската катедра четири пъти. В случая става въпрос за първото заемане на поста от 20 ноември 1726 до средата на септември 1732 г.

³⁰ BOA, D. PSK. 8/116.

текст фигурира в *арзухала* на печкия патриарх Моисей с дата на гърба на документа 25 *реджеб* 1134 (11.05.1722) г.: „Никой да не се меси [в ползването] на лозята, градините, чифлиците, нивите, аязмата, водениците и друга собственост, която от старо време е дарена³¹ в полза на бедните в църквите и манастирите.“³² Доста по-обстоятелствено е изложен същият казус в молбата на печкия патриарх Йоаникий III (1739–1746) с канцеларска справка от 12 *сафер* 1155 (18.04.1742) г., съставена по повод назначаването на нов митрополит в Херцеговина. В нея дословно се отбелязва: „Да не се позволява на никой да се меси в дарените³³ от старо време лозя, градини, чифлици, ливади, ниви, аязма, воденици и други дарени имуществва и добитък [в полза] на бедняците³⁴ от църкви и манастири.“³⁵ В подкрепа на казаното може да бъде посочена и молбата на охридския патриарх Йоасаф II (6 февруари 1719 – декември 1745), съставена преди 7.04.1728 г., във връзка със събираните църковни данъци от кази, спадащи към Охридската патриаршия: „Да [не се посяга] към лозя, градини, чифлици, ливади, ниви, аязма, воденици и други имоти, които от старо време са били дарени³⁶ на църквите и манастирите.“³⁷

Доста по-различна е разискваната ситуация в една недатирана молба на патриарх Калиник II³⁸. Конкретен повод за съставянето ѝ, не по-късно от 1702 г., е наследството на убития монах Лаврендиос от манастира „Айо Дори“ (?) в село Юскюб (дн. гр. Ускюп, Турция), каза Бънархисар, към което патриархът има претенции. Ще си позволя да цитирам по-голяма част текста на молбата, тъй като той е показателен за следваната при подобни обстоятелства процедура:

„Съгласно условията на берата, който той притежава, дарените³⁹ на споменатия манастир **добитък, лозя, градини, ливади, ниви, чифлици, воденици, жито и ечемик, както и кандилата, евангелията, парите и другите вещи в**

³¹ В текста е използван изразът *kadimden....vakf olan*.

³² D. PSK. 7/90

³³ В текста – *kadimden....vakf olan*.

³⁴ Както става ясно и от другите документи, това са свещеници, служещи в съответните църкви и живеещи в манастирите монаси.

³⁵ BOA, D. PSK. 12/143.

³⁶ В текста е използван изразът *kadimden....vakf olunan*.

³⁷ BOA, D. PSK. 9/11.

³⁸ D. PSK. 3/45, л. 2. Поставената на гърба дата – 1115 (17.V.1703 – 5.V.1704) г., очевидно е сгрешена. Погрешно е и завеждането на документа под л. 2 към архивна единица 3/45, тъй като л. 1 към същата сигнатура се отнася до наследника на Калиник, патриарх Гавриил и обединяването на двата листа е нецелесъобразно, тъй като те са разнородни по теми и по податели на *арзухалите*.

³⁹ В оригинала *vakf olan*.

манастира са негово наследство. Тъй като в условията на [моя] *берат* е казано, че то ми принадлежи, моля моя милостив султан да издаде заповед, адресирана до кадията на Бънархисар да ми предостави **дарените на манастира вещи, жито, ечемик и пари**.⁴⁰

В няколко от подбраните за целите на изследването документи, отнасящи се до правата на отделни манастири и монашески братства, освен подробно изложените нарушения от страна на представителите на местната османска власт спрямо дадените им гаранции, са поставени и въпроси относно църковните вакъфи. За злоупотреби с имоти на манастири в казите Ейнебахтъ и Лидорик например съобщава в молбата си от 1734 г. константинополският патриарх Серафим I (средата на март 1733 – септември 1734 г.): „В нашите берати е разяснено условието, че никой не трябва да посяга към дарените за манастири в богохранимата държава **ниви, лозя, градини, воденици и ливади**. Понастоящем, игумените на манастира „Айо Яни“⁴¹ в каза Ейнебахтъ и на манастира „Варнакога“⁴² в каза Лидорик стопанисват **ниви, лозя, градини, воденици и ливади**, които или са купени с пари, дарени в полза на манастирите от някои монаси и раи, или са били техни собствени имоти, които те вече не притежават, след като са ги дарили. В [стопанисването на тези имоти] никой не следва да се намесва....“⁴³. Известно е, че с манастира „Дева Мария Варнакова“, вписан в коментирания документ като „Варнакога“, са свързани имената на редица представители на династията Комнини и епископи от Епирското деспотство, направили щедри дарения в негова полза. Манастирът очевидно успява да запази немалка част от тези имоти, както сочи и молбата на патриарх Серафим I.

Посегателствата на служебни лица върху манастирски имоти по поречието на река Тимок, също в нарушение на вакъфския им статут, са обстоятелствено изложени в молбата на константинополския патриарх Паисий II от 1746 г.⁴⁴. Заедно с това, в нея се уточняват спорни моменти, свързани с историята на ма-

⁴⁰ D. PSK. 3/45, л. 2.

⁴¹ Най-вероятно става въпрос за манастира „Св. Йоан Предтеча“, известен и като Vomvokous, разположен в планинска област на около 10 км от Нафпактос (итал. Лепанто) в близост до община Vomvokou. <<http://www.nafpaktos.gr/discover-nafpaktia/monasteries/>>, viewed 15 March 2016.

⁴² С това прозвище е известен един от най-старите византийски манастири „Дева Мария Варнакова“, основан през 1077 г. от св. Арсений Варнаковитис. <<http://pemptousia.com/2014/09/the-history-of-the-monastery-of-varnakova/>>, viewed 21 April 2016.

⁴³ BOA, D. PSK. 10/137.

⁴⁴ D. PSK. 16/124.

настира „Суходол“ („Рождество Богородично“)⁴⁵. Документът заслужава по-специално внимание, доколкото в него са зафиксирани не само дарените⁴⁶ „още от времето на завладяването“ в полза на манастирите „лозя, градини, ливади, ниви, воденици и прочие дарения“⁴⁷, но и завещаните⁴⁸ от монаха Никита „в полза на бедните [монаси] от манастира „Суходол“... воденица с четири камъка на река Тимок в землището на село Върбинче, каза Тимок“ и „ливада в определени граници и шест дьонюма лозе на същото място“⁴⁹.

По повод направеното завещание от монаха Никита, ще отбележа, че според постановленията на ханифитската школа в ислямското право християните имат право да учредяват вакъфи. Един християнин е можел да вакфира собствения си имот в полза на църква или манастир, но не му се разрешавало да го регистрира на свое име. Важно условие е също приходите от вакъфи да бъдат изразходвани за бедните и по-специално за бедните (монаси и попове) в църквите и манастирите. Възможно е било да се учредяват и вакъфи за чешми и болници (Kenanoğlu, 2004, pp. 272-273). В Ханифитската правна система не се прави разлика между основите, върху които се установяват християнските вакъфи и тези на мюсюлманите (Kermeli, 1997, pp. 142-144). Християните са можели да вакфират собствените си имоти в полза на църквите и манастирите или да ги дават чрез завещание. В подкрепа на тези теоретични постановки М. Кенаноглу дава интересни примери за водени дела между манастири, свързани с вакъфи, в шериатския съд. Според текстовете на един от цитираните от него сиджили например арменски съдия се обръща към шериатския съд по повод обявените за вакфирани имоти на църква, поне според неин пълномощник, за които той представя доказателства съда, че всъщност не са били вакфирани (Kenanoğlu, 2004, p. 273). Авторът привежда като примери редица фетви с уточняващ характер относно валидността на създадените в полза на църквите и манастирите вакъфи. В

⁴⁵ Манастирът „Суходол“ е разположен на територията на нахия Тимок, близо до Княжевац (днес в Сърбия). Намирал се е в околностите на село Суходол, вписано след манастира в джизие регистър на Видинския санджак от 1723–1724 г. (Atanasov, 2010, p. 205). Съществуват предположения, че изписването на манастирския храм е дело на св. Пимен Зографски. Според текста на житието му именно той обновява манастира след разорението му през XVI в. Неслучайно след запустяването на Черепишкия манастир, където Пимен Зографски е погребан, мощите му са пренесени в Суходолския манастир, където се съхраняват и до днес. Вж. рубриката за св. Пимен Зографски, съставена от О. Тодорова, в „Кой кой е сред българите XV–XIX в.“ (Todev, 2000, pp. 221–222).

⁴⁶ В текста – *vakfi olan*.

⁴⁷ Използван е терминът *vakif*.

⁴⁸ В текста – *vakf*.

⁴⁹ D. PSK. 16/124.

тях се пояснява, че когато *зимми* вакфират собствени имотив полза на монаси, целите на вакъфа трябва да бъдат истински. Например не е валидно вакфиране за четене на евангелие. Монасите освен това би трябвало да са споменати като **бедни**. Ако не са, дори дарението да е регистрирано в сиджила, този вакъф може да бъде обявен за невалиден (Kenanoğlu, 2004, p. 273).

Според публикуваните от Ал. Фотич фетви в изследването му за атонските манастири, ако *зимми* притежават намиращи се върху държавна земя къщи, дюкяни, градини воденици, лозя, добитък и друга, законно владяна собственост, и поискат да ги оставят със завещание на църквата това не е валидно (Fotic, 1994, p. 36). Ако кадията издаде вакъфнаме, и то не е валидно. Ако дарителите или наследниците им са живи, всичко остава в тяхна собственост. Ако не са – собствеността минава в бейтюлмала. Кадията е принуден да даде разрешение на *зимми* да даряват не само на църкви, но и на монаси, на бедни, за мостове или чешми ако те имат пълна собственост (*tam mülkiyet*). На практика държавата създава пречки на монасите да се намесват в държавните земи с аргумента, че те са притежание на манастирите им.

Независимо от тези правни постановки от времето на Ебуссууд Ефенди, и от инцидентно водените спорове, практиката в последвалия период, отразена в коментираните османски документи от XVIII в., съхранявани във фонда *Piskopos kalemi*, сочи, че както в патриаршеските и митрополитски берати, така и в заповедите до кадиите категорично се налага забрана за посегателство върху свързаните с „църквите и манастирите лозя, градини, чифлици, както и с владяните като вакъф/дарение от старо време ниви, ливади, воденици, пасбища, добитък и прочие неща и тя да ги владее както е било преди“. Сравнителния анализ на наличните източници и на коментираните тук, все още непубликувани документи, сочи, че немюсюлманските вакъфи най-често придобиват формата на църковни вакъфи и че те запазват своята валидност през целия XVIII в.

REFERENCES:

- Andreev, St, Kalitzin, M & Mutafova, Kr n.d., *The Orthodox Structures in the Balkans during 17th – 18th centuries (According to Documents from the Ottoman Archives in Istanbul)*, n.p. (in Bulgarian)
- Atanasov, Hr 2010, *Christians and Jews in Vidin. Ciziye inventories of the sancak of Vidin from the 18th century* (translation and comment), Arhivite govoryat, vol. 62, Sofia. (in Bulgarian)
- Beldiceanu-Steinherr, I 1967, Recherches sur les Actes des Règnes des Sultans Osman, Orkhan et Murat I, in *Societes Academica Dacoromania. Acta. Historica*, t. VII, Munich.

- Fattal, A 1958, *Le statut légal des non-musulmans en pays d'islam*. Recherches publiées sous la direction de l'Institut de Lettres Orientales de Beyrouth. T. X., Imprimerie Catholique.
- Fotic, A 1994, 'The Official Explanations for the Confiscation and Sale of Monasteries (Churches) and their Estates at the Time of Selim I', in *Turcica*, XXVI, pp. 33–54.
- Fotic, A 2000, *Holy Mountain and Hilandar in the Ottoman Empire 15–17 centuries*, Interprint, Belgrade. (in Serbian)
- Gerber, H 1994, *State, Society, and Law in Islam. Ottoman Law in Comparative Perspective*, State Univ. of New York Press.
- Ivanova, Sv 2003, 'Christian and Muslim charity on the Bulgarian lands in 16th–18th century (documents, participants, institutions)', in Mitev, Pl & Milcheva, M (eds), *Historical studies. 5. Donating and mutual help in the Bulgarian society (16th – early 20th century)*, Vulkan–4, Sofia, pp. 7–111. (in Bulgarian)
- Kenanoğlu, M 2004, *Osmanlı Millet Sistemi. Mit ve Gerçek*, İstanbul, Birinci Basım, Mart.
- Kermeli, E 1997, 'Ebu's-Suud's Definitions of Church Vakfs: Theory and Practice in Ottoman Law', in R. Gleave & Kermeli, E (eds), *Islamic Law. Theory and Practice*, New York.
- Kermeli, E 2000, 'The Confiscation and Repossession of Monastic Properties in Mount Athos and Patmos Monasteries, 1568-1570', *Bulgarian Historical Review*, 3–4, pp. 39–53.
- Kil, M 2002, *Art and society in Bulgaria during the Turkish period*, Ljubomadrie – Hronika, Sofia. (in Bulgarian)
- Mutafova, Kr 1997, '*Confessional Relations between Christians and Moslems and Islamization on the Bulgarian Territories during 15th – 17th centuries*', PhD Thesis, St Kliment Ochridski University of Sofia, Sofia. (in Bulgarian)
- Mutafova, Kr 2013, *Religion and Identity (Christianity and Islam) on the Bulgarian lands in the Ottoman documentation from the 15th to the 18th centuries*, Faber, Veliko Turnovo. (in Bulgarian)
- Mutafchieva, V 1993, *Ottoman Socio-Economic History (Researches)*, Izdatelstvo na BAN, Sofia. (in Bulgarian)
- Nedkov, B 1972, *The Ottoman Turkish diplomacy and paleography*. Vol. II. *Documents and dictionary*, Nauka i izkustvo, Sofia. (in Bulgarian)
- Pantazopoulos, N 1967, *Church and Law in the Balkan Peninsula during the Ottoman Rule*, Institute for Balkan Studies. 92, Thessaloniki.
- Todev, I (eds) 2000, *Who is who in among the Bulgarians during the 15th–19th cc. 501 names from the period of the Ottoman rule*, Anubis, Sofia. (in Bulgarian)

Todorova, O 1997, *The Orthodox Church and the Bulgarians 15th – 19th century*, Akademichno izdatelstvo prof. Marin Drinov, Sofia. (in Bulgarian)
Todorova, O 2010, ‘On the non-Muslim *vakif* during the ottoman rule: some legal aspects’, in *SINE IRA ET STUDIO. Researches in Memory of Prof. Zina Markova*, Akademichno izdatelstvo prof. Marin Drinov, Sofia, pp. 433–454. (in Bulgarian)
<<http://www.nafpaktos.gr/discover-nafpaktia/monasteries>>, viewed 15 March 2016.
<<http://pemptousia.com/2014/09/the-history-of-the-monastery-of-varnakova/>>,
viewed 21 April 2016.

Correspondence address:

Krassimira Mutafova – Professor, PhD

“St Cyril and St Methodius” University of Veliko Turnovo

Department of Ancient and Medieval History of the Faculty of History

2 T. Turnovski str 5003 Veliko Turnovo

Tel.: (+ 359) 886 95 99 36

E-mail: kmutafova@mail.bg